

דפוסי הפנאי של האוכלוסייה הבדואית בנגב: חקר המקרה של יער להב

חזית המחקר

גיליון קיץ 2021 / כרך 12(2)

אמיר גלילי

מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת
בן-גוריון בנגב; המכללה האקדמית לחינוך ע"ש קיי

חבצלת יהל

מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת
בן-גוריון בנגב

גל אורן

המחלקה למדעי המחשב, הטכניון – מכון טכנולוגי
לישראל; המחלקה לפיזיקה, הקריה למחקר גרעיני,
באר שבע

ציטוט

גלילי א, יהל ח ואורן ג. 2021. דפוסי הפנאי של
האוכלוסייה הבדואית בנגב: חקר המקרה של יער
להב. *אקולוגיה וסביבה* 12(2).
העתק

תקציר

מחקרים מהעולם מלמדים כי קיימים הבדלים בדפוסי הפנאי בין קבוצות רוב למיעוט, כי דפוסי הפנאי של מיעוטים וחברות מסורתיות מושפעים מהיבטים תרבותיים, וכן כי עומדים בפניהם אילוצים וחסמים ייחודיים. בישראל המחקר של דפוסי הפנאי של קבוצות אלה נמצא עדיין בתחילת דרכו. מחקר זה בוחן את דפוסי הפנאי והנופש של האוכלוסייה הבדואית בנגב, כפי שהם באים לידי ביטוי ביער להב, אם ישנם שימושים וצרכים ייחודיים לה, ואם נדרשות התאמות בניהול היער.

המחקר הנוכחי משלב שיטות מחקר שונות וכולל ניתוח ראיונות, תצפיות ונתונים מחיישני תנועה. המחקר מצא כי האוכלוסייה הבדואית המבילה ביער להב נחלקת לחמש קבוצות עיקריות בהתאם למאפייניהן: משפחות גרעיניות ורב-דוריות, גברים בגילי הביניים, גברים צעירים ברכבי שטח (בעיקר אופנועים), גברים המגיעים להליכת בוקר, ונשים. המחקר מצביע על דפוסים ומועדי בילוי דומים לאוכלוסייה הכללית, והן על דפוסים ומועדי בילוי ייחודיים לאוכלוסייה זו. כמו כן, הוא מצביע על מגמות חברתיות ומרחביות חדשות. בהיבטים היישומיים אנו ממליצים על ביצוע שורה של התאמות בניהול היער ובתשתיותיו כדי לתת מענה ראוי יותר לצורכי האוכלוסייה הבדואית, כגון שילוט בערבית, תכנון פיזי, התייחסות למועדים המוסלמיים וכן פעילויות הסברה וחינוך.

על קצה המזלג

- הידע המחקרי בנושא פעילות פנאי בשטחים פתוחים קיים ברובו ביחס לאוכלוסייה הכללית ולא ביחס לקבוצות מיעוט ייחודיות ומשמעותיות בתוכה.
- המחקר תורם להבנת השינויים בדפוסי התנהגות פנאי בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב, העוברת תהליכי עיור ומודרניזציה, ותורם באופן ספציפי להבנת דפוסי הבילוי של אוכלוסייה זו ביערות.
- מסקנות המחקר כוללות שורה של התאמות שיש לבצע בניהול היער כדי לתת מענה ראוי יותר לצורכי האוכלוסייה הבדואית בהיבטים של תכנון פיזי, הנגשת מידע ופעילויות הסברה וחינוך.
- התאמת תשתיות והתאמות תרבותיות בשטחים פתוחים יובילו לניצול מיטבי של שטחים אלה על-ידי כלל האוכלוסיות, תוך מזעור השפעת האדם.

המערכת

על קצה המזלג

גיל סיאקי, מנהל מחלקת יער במרחב דרום קק"ל:

יערות קק"ל הם מרכיב מרכזי במערך השטחים הפתוחים המשמשים לפנאי ולנופש בדרום

הארץ. האוכלוסייה הבדואית בדרום הארץ מהווה כרבע מכלל האוכלוסייה בדרום, ולה דפוסי התנהלות ייחודיים, המתבטאים במגוון תחומי חיים. מרכזיותה של חברה ייחודית זאת במרחב מחייבת בחינה מעמיקה של צרכיה והשימושים שלה בכל הקשור ליערות קק"ל. הבנה טובה יותר של נושא זה תאפשר ניהול מיטבי של היערות, שיגדיל את שביעות רצון המשתמשים ביערות קק"ל למטרות פנאי ונופש ויסייע בחיזוק הקשר בין קק"ל לציבור.

במאמר מוצגים ממצאים ראשוניים חשובים מתוך מחקר תלת-שנתי המתקיים ביער להב וביערות נוספים בדרום כחלק מהחלטת קק"ל לקדם מחקרים בתחום פעילות הפנאי והנופש ביערות. תוצאות הביניים של המחקר, המובאות במאמר זה, מספקות כלים יישומיים למנהלי השטח לביצוע התאמות נדרשות בניהול היער ובתשתיות שבו.

The Abstract

Leisure patterns of the Negev Bedouin: Lahav forest as a case study

[Emir Galilee ^[1, 2] Havatzelet Yahel ^[1], and Gal Oren ^[3, 4]

Ben-Gurion Research Institute for the Study of Israel and Zionism, Ben-Gurion ^[1]
University of the Negev, Israel

Kaye Academic College, Beer-Sheva, Israel ^[2]

Department of Computer Science, Technion – Israel Institute of Technology, ^[3]
Haifa, Israel

Scientific Computing Center, Nuclear Research Center-Negev, Be'er- Sheva, ^[4]
Israel

Previous research from various places in the world indicates that there are differences in the perceptions of leisure landscapes between majority and minority groups, leisure patterns are affected by cultural aspects, and minority groups face unique constraints in their leisure patterns. In Israel, research of that sort is only in its infancy. The current research analyzes the leisure patterns of the Negev Bedouin in the Lahav forest located in the northern Negev region in Israel. It aims to study the special and unique needs of the Negev Bedouin and determine what kinds of adjustments may be needed

The research used combined methodologies, including interviews, observations, and data analysis from motion sensors. The findings reveal five main groups of Bedouin users divided according to their activities: families, male groups, young males on motor vehicles, morning male walkers, and women groups. The research identifies similarities and differences in leisure patterns and timings when compared with the majority. The research also points to new social and geographical tendencies. The applied conclusions of the research are that there is a necessity for several modifications in the forest's management and infrastructure to better address the needs of the Bedouin population. These include signage in Arabic, physical planning, consideration of Muslim holidays, and educational and outreach activities

מבוא

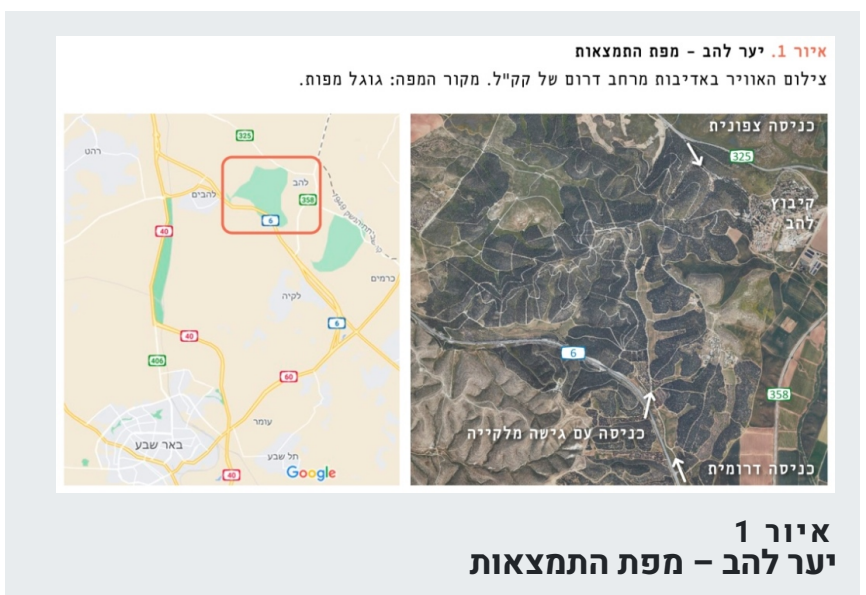
המחקר הנוכחי הוא מחקר יישומי העוסק בדפוסי הפנאי של האוכלוסייה הבדואית ביער להב, במטרה לבחון אם ישנם שימושים וצרכים ייחודיים לה, ובהתאם לכך להמליץ על ההתאמות הנדרשות בתשתיות ובניהול יערות קק"ל כדי להתאים אותם לאוכלוסיות מגוונות ^[1]. מושג הפנאי התפתח בעקבות המהפכה התעשייתית, כשעלה הצורך בחלוקת הזמן בין שעות עבודה לבין שעות חופשיות. בספרות ישנן דרכים שונות להבחנה בין

פעילויות הפנאי. אחת מהן מבחינה בין "פנאי רציני", שהוא פעילות הכרוכה בהשקעת משאבים, לבין ביצוע כל פעילות שאינה מילוי צורכי חיים [6,9]. מחקרי דפוסי הפנאי של אוכלוסיות מיעוט בעולם, בעיקר מצפון אמריקה, הדגישו כי חקר הפנאי תורם להבנת היחסים בין חברות רוב ומיעוט, לבחינת אופן השתלבותן של חברות מיעוט בחברת הרוב, וכן לחידוד סוגיות של לכידות חברתית בקרב קבוצות מיעוט שונות [15].

מחקר דפוסי הפנאי של חברות מיעוטים מתקיים כתת-דיסציפלינה של מחקרי הפנאי כבר משנות ה-70 של המאה הקודמת. במהלך השנים הורחב המושג "פנאי" למגוון פעילויות, הכוללות אומנות עממית, כגון ריקוד ושירת רחוב. כמו כן, הורחב גם המושג "מיעוט" מהקשר האתני להקשרים מגדריים, כלכליים, לאומיים ועוד [13]. הספרות הקיימת מצביעה על כך שדפוסי הפנאי של מיעוטים מושפעים מהיבטים תרבותיים של המיעוט, וכי יש לעיתים הבדלים בין התפקיד שממלא מרחב הפנאי עבור קבוצות מיעוט לזה שהוא ממלא עבור חברת הרוב [10,11,13]. ניתן לציין את מקומם המשמעותי של דפוסי הפנאי בחיזוק תחושת הזהות הקבוצתית, בשמירה על מסורות ובחיזוק קשרים בין חברי הקבוצה והמשפחה [14]. עוד נמצא כי גם בהקשר הזה מיעוטים עומדים בפני אילוצים וחסמים ייחודיים הקשורים למנהגים ולמסורות, לחתך סוציו-אקונומי ולאפליה [15,12]. נוסף על כך, ניתן ללמוד מדפוסי הפנאי על יחסי רוב-מיעוט בהקשרים של היטמעות, השתלבות או התבדלות של קבוצות המיעוט בקבוצת הרוב [12,13,14].

בישראל מחקר דפוסי הפנאי של מיעוטים וחברות מסורתיות נמצא בתחילת דרכו. קיימים מעט מחקרים העוסקים בחברה החרדית וכן מחקר העוסק בהליכות פנאי-ספורט של בדואים שעברו לגור בערים תל-שבע וחורה [4,5]. סקר יערות ארצי שנערך לפני כעשור, הצביע כי באופן יחסי קיימת ביער להב אי-נוחות במפגש בין קבוצות בעלות רקע שונה (הכוונה בעיקר ליהודים מול בדואים), וכי היער סובל מהשחתה [7]. המחקר הנוכחי הוא המחקר הראשון מסוגו המשלב את חקר היערות עם חקר המיעוטים בישראל ומתמקד בדפוסי הפנאי של מיעוטים ביערות [6].

יער להב, שהמחקר נערך בו, משמש פארק מרכזי לפעילויות הפנאי של האוכלוסייה הבדואית בצפון הנגב. זהו יער נטע-אדם, ונטועים בו בעיקר עצי אורן וכן עצי זית, איקליפטוס ועוד. היער ממוקם בין קיבוץ להב, להבים והעיירה לקייה, ותחום בין הכבישים 325 מצפון, 358 ממזרח וכביש 6 מדרום, ושטחים פתוחים ממערב (איור 1). במרכז היער נמצאת שלוחה בגובה של 400 מטר המשתפלת ממזרח למערב ומחלקת את היער לשתי יחידות נוף. בכל אחד מצידו השלוחה מספר מתקני נופש – ספסלים, שולחנות, מתקני אשפה ומים. היער תוכנן בתבנית אחידה, מבלי שניתנה התייחסות מיוחדת לאוכלוסייה הבדואית. ליער שלוש כניסות: הכניסה הצפונית (מכביש 325) והדרומית (ממפגש כביש 6 וכביש 358) הן למעשה שני קצוות של הכביש הצר החוצה את היער מצפון לדרום. לכניסה הנוספת מגיעים בדרך עפר מפאתי לקייה.

נכון לשנת 2020 האוכלוסייה הבדואית בנגב מונה כ-270,000 נפש [8]. הבדואים הם

מוסלמים סונים בדתם וערבים במוצאם האתני. זוהי חברה נוודית לשעבר, שב-50 השנים האחרונות התקבעה בעיקר בעיירות שהוקמו על-ידי המדינה, ובראשן רהט, המונה מעל ל-70,000 איש. בין רבע לשליש מהאוכלוסייה מתגוררת בפריסה רחבה בהתיישבות בעלת צביון כפרי, המוגדרת על-ידי המדינה כבלתי חוקית ועל-ידי הבדואים כבלתי מוכרת [16,15]. זוהי חברה פטריארכלית, מסורתית, המשמרת היררכיה מעמדית על פי מוצא ושייכות קבוצתית ושבטית [2].

שיטות המחקר

המחקר סקר לאורך שנה (ספטמבר 2019 עד אוגוסט 2020) את מגוון השימושים של האוכלוסייה הבדואית ביער להב בדגש על פעילויות פנאי. מחקר השדה נערך ברובו לפני שפרצה מגפת הקורונה בישראל, ובין תקופות הסגרים באמצע השבוע ובסופי שבוע. הוא בוצע בעיקר בין השעות 10:00–18:00 וכן בשעות הבוקר המוקדמות (06:00–08:00). כמו כן, נערכו בדיקות מדגמיות במספר תאריכים בשעות הלילה המאוחרות. במועדים מוסלמיים בוצע מחקר שדה לאורך רוב שעות היממה. במחקר משולבים שיטת מחקר איכותית עם כמותית. המחקר האיכותי כלל 129 ראיונות מובנים למחצה פנים אל פנים עם מבקרים בדואים ביער. רוב הראיונות בוצעו בשפה הערבית ומהווים להערכתנו מראה נאמנה לפילוח המבקרים הבדואים ביער. קרוב ל-80% מהמרואיינים הגיעו מיישובים בדואיים ותיקים, קרוב ל-20% מיישובים בדואיים המצויים בתהליכי הסדרה, ורק מרואיינים ספורים הגיעו מיישובים שאינם מוכרים. כמו כן, נערכו תצפיות יום ולילה לספירת המבקרים, ונעשה על פיהן ניתוח ראשוני. נוסף על כך בוצעו 50 ראיונות נוספים עם בעלי עניין שונים: עובדי קק"ל, פקחי רשות הטבע והגנים והסיירת הירוקה, רועי צאן ביער, עובדים באתרי תיירות ביער ועוד.

המחקר הכמותי כלל את המידע המספרי שנאסף בתצפיות, וכן נתונים משלימים לגבי כמויות כוללות של מבקרים ביער, והתבסס על נתוני כניסה ויציאה משלוש הכניסות ליער. נתונים אלה נאספו מחיישני תנועה, ונותחו באמצעות מודל בינה מלאכותית שפותח עבור המחקר הנוכחי. השימוש בשיטה משולבת נבע גם ממאפייני אוכלוסיית המחקר, ובעיקר נוכח רגיעה של חלק ממנה להשיב על שאלונים וסקרים.

כחמישית מהמבקרים שנצפו הם גברים צעירים ברכבי שטח. הפעילות העיקרית שלהם היא רכיבה בשבילי היער. לעיתים הרכיבה מהירה, אתגרית ואף מסוכנת | צילום: דודו גרינשפן, באדיבות ארכיון הצילומים של קק"ל

ממצאים

מהתצפיות ומהראיונות עולה כי האוכלוסייה הבדואית המבלה ביער להב נחלקת לחמש קבוצות בהתאם למאפיינים של גיל, מגדר, הרכב (משפחה, חברים, לבד) ופעילויות.

מתוך חמש הקבוצות, שלוש הן קבוצות עיקריות ושתיים קטנות.

משפחות גרעיניות ורב-דוריות – כמחצית מהמבקרים הבדואים. פעילויות המשפחות ביער כללו בעיקר פיקניק, בישול על אש פתוחה (צליית בשר ובישול מאכלים מסורתיים על מדורה) והפעלת ילדים. מבקרים רבים הובאו אופניים, והחניונים שימשו ללימוד רכיבה ולמשחקי כדור. מבקרים מקבוצה זו נימקו את ההגעה ליער בעיקר ברצון לבילוי בטבע, במרחב שמספק להם ביטחון, שקט ושלווה. עוד הדגישו את היותו מתאים ובטוח לילדים. הישיבה במהלך הבילוי חולקה בין ישיבה על ספסלים הקבועים בחניוני היער ובין ישיבה על האדמה, כשהציוד על הספסלים. בילוי המשפחות ביער נעשה בתדירות גבוהה יחסית, בין פעם בשבוע לפעם בחודש. נצפו שיתופי פעולה מקומיים בין משפחות בדואיות ויהודיות.

גברים צעירים ובגילי הביניים – כשליש מהמבקרים. עיקר הפעילויות הן פיקניק ועישון נרגילה, ולעיתים שתייה של משקאות אלכוהוליים. מדי פעם מתקיימות ביער מסיבות ליליות של גברים בלבד ("דח'ייה"), בדגש על החגים המוסלמיים. המרואיינים מקבוצה זו השיבו, כי הבילוי ביער מספק להם שקט ושלווה ומאפשר להם להתרחק מהלחץ של המשפחה הגרעינית והמורחבת. הגברים שיקפו תחושת מקום חזקה. היו מהם שהתייחסו אל היער כאל אוהל האירוח שלהם ("שיג"), דבר המעיד על תחושת ביתיות גבוהה. כמו קבוצות המשפחות, גם מבקרים אלה נצפו כשהם יושבים על ספסלים ועל האדמה. הם מבקרים ביער בתדירות גבוהה במיוחד, לעיתים על בסיס יומי.

גברים צעירים ברכבי שטח – כחמישית מהמבקרים, וכמעט כולם באופנועי שטח. הבילוי מתמקד ברכיבה, ולעיתים מדובר ברכיבה מהירה, אתגרית ואף מסוכנת בשבילי היער. המרואיינים בקבוצה זו מיעטו לשתף מידע על עצמם ועל הפעילות שלהם.

גברים המגיעים להליכת בוקר – מעטים משתתפים בפעילות פנאי-ספורט זו (נצפו שלוש פעמים בלבד). מדובר בהליכה של 1-3 גברים, בעיקר לפני היציאה לעבודה.

קבוצות נשים – קבוצות מעטות (נצפו שתי קבוצות בלבד), שבילו בפיקניק ובמנוחה ללא ילדים או גברים מלווים. בלטה בפעילות הנשים ההקפדה על שמירת מרחק מזרים ומקבוצות אחרות. בילוי פנאי בטבע של נשים בדואיות ללא ליווי גברי במרחב הציבורי הוא תופעה שטרם תועדה בספרות המחקר.

שתי הקבוצות האחרונות, למרות מספרן המועט, הן משמעותיות, כיוון שהן מלמדות על ניצנים של דפוסים חדשים בחברה הבדואית שלא היו מוכרים קודם לכן [4].

ממחקרים קודמים עולה כי דפוס הבילוי העיקרי בקרב חברת הרוב היהודית ביערות קק"ל הוא ביצוע פיקניק הכולל הכנת מזון וארוחה משותפת [7]. מתוך מחקרנו עולה כי הדפוסים ושימושי הפנאי העיקריים של קבוצת המשפחות וקבוצת הגברים דומים לאלה של חברת הרוב. מדובר על סוגי בילוי דומים שכללו פיקניקים ופעילויות מותאמות לילדים תוך שימוש בתשתיות המותקנות במקום.

להבדיל מסקר שנערך לפני כעשור, במחקר הנוכחי המרואיינים לא הצביעו על קיום מתחים מול מבלים מקבוצת הרוב היהודית.

רוב מובהק של המרואיינים הגיע מהערים לקייה ורהט (50% מקרב קבוצת המשפחות ו-72% מקרב קבוצת הגברים), ומרבית הצעירים הרכובים הגיעו מלקייה. זאת ועוד, נמצא כי תושבי יישובים שונים בוחרים לבלות באזורים מובחנים, כך שבפועל, מקומות הבילוי ביער מחולקים גאוגרפית בין מרחבי בילוי של תושבי רהט, לבין אלה של תושבי לקייה. מבחינת מועדי הבילוי, הגם שרוב השימושים ביער נעשים בשעות היום בסופי השבוע, מתקיימים גם בלילות ליליים של גברים, גם הם בעיקר בסופי השבוע. בחגים המוסלמיים קיימת עלייה חדה בבילוי ביער, אך את המועדים ניתן לנתח באופנים שונים. במהלך חודש הרמדאן מתמקד הבילוי בשעות הלילה, ומתקיימים אירועים ליליים הכוללים מוזיקה ואוכל עד השעות הקטנות של הלילה. במהלך ימי החג קיימת עלייה במספר המשפחות המבלות החל משעות הצהריים ועד סמוך לשקיעה. משעות אחר הצהריים המאוחרות ולתוך שעות הלילה מתחלפת אוכלוסיית המבלים, וניתן למצוא בילוי של גברים בלבד. הממצאים מחיישי התנועה הראו עלייה של 60% בכניסת כלי רכב פרטיים

מהכניסה המערבית של היער (המשרתת כמעט רק את תושבי לקייה) במהלך עיד אל פיטר, לעומת הממוצע בימים שקדמו לחג. מתצפיות השדה עולה כי ישנה עלייה משמעותית בבילויים ליליים הכוללים ארוחות ומוזיקה. בימים האחרונים של חודש הרמדאן, בסיום הסגר הראשון, נצפו שתי קבוצות בלבד באירוע מסוג זה. לעומת זאת, בחג עצמו נצפו בממוצע 11 קבוצות בפעילות זו מדי לילה. על פי הראיונות עם עובדי הקק"ל, אין כיום היערכות מיוחדת לקליטת קהל בחגים המוסלמיים, וזאת לעומת היערכות לקליטת קהל ביום העצמאות או בפסטיבל "דרום אדום". תקופה נוספת שקיימת בה עלייה בביקורים היא בימי פסטיבל "דרום אדום" סביב פריחת הכלניות. נמצא כי הפסטיבל זוכה לפופולריות רבה גם בקרב הבדואים. עם זאת, היינו עדים למספר מקרים של קטיף זרי כלניות על ידי ילדים. הראיונות העלו, כי אין בבתי-הספר לאוכלוסייה הבדואית במחוז הדרום תוכנית לימודים סדורה העוסקת בנושאים סביבתיים או בנושא קיימות.

רוכבי אופנועים בכניסה לייער מכיוון העיירה לקייה, יולי 2020 | צילום: אמיר גלילי

דיון, מסקנות והמלצות

במחקר זה אותרו ונותחו דפוסי הפנאי של האוכלוסייה הבדואית ביער להב. מסקנות המחקר הן כי קיים דמיון בין החברה הבדואית לחברת הרוב גם בסוג הבילוי ביער וגם בסיבות להגעה ליער, ועיקרן הרצון להיות בטבע, במרחב בטוח לילדים, בשקט ובשלווה. דמיון זה תואם מסקנות מחקרים מן העולם, ובפרט מחקרים שנעשו על דפוסי פנאי של אוכלוסיות מיעוטים בצפון אמריקה [15,7].

נושא משמעותי הוא שיתוף הפעולה בין משפחות יהודיות ובדואיות במהלך הבילוי ביער. דבר זה מתבטא בהיבטים כגון משחק משותף של הילדים, שיתוף בין משפחות של מצרכים חסרים וכדומה. כמו כן, נמצא כי בדואים משתתפים באירועים המתקיימים ביער ומיועדים לציבור הכללי, בדגש על פסטיבל "דרום אדום". ממצא זה שונה מרוב המחקרים שנמצאו מהעולם, ומעיד על השתלבות של המיעוט הבדואי בפעילויות של קבוצות הרוב היהודי [13].

לצד זאת, קיימת גם ייחודיות הקשורה להיבטי תרבות ומסורת. דוגמאות לכך הן הפעילויות בחגים המוסלמיים, הישיבה על האדמה, סוגי המזון, עישון נרגילות ומסיבות בחגים המוסלמיים. מסקנה נוספת היא כי עבור החברה הבדואית ליער תפקיד ייחודי כ"מרחב מאפשר". היער משמש מרחב משוחרר מאילוצים, מחסמים ולחצים שקיימים בסביבת המגורים הקרובה, ושמוכתבים מהמאפיינים המסורתיים ומהשמרנות הקיימת בחברה הבדואית. כך היער מאפשר בילוי של נשים ללא פיקוח גברי, או ביצוע פעילות של הליכת פנאי-ספורט [3].

נושא נוסף שעולה מהמחקר, קשור למרחקים הפיזיים בין קבוצות שונות בקרב המבלים הבדואים. דוגמה לכך היא התרחקות ואף ניכור בין המשפחות לבין הצעירים הרכובים, המהווים סיכון ומטרד עבורן, וכן ההתרחקות של קבוצות הנשים מקבוצות אחרות. מסקנה נוספת קשורה לנוכחות הנמוכה יחסית ביער שיש לבדואים המתגוררים מחוץ לערים בהשוואה לחלקם באוכלוסייה. נושא זה, מצדיק לדעתנו המשך בחינה.

המלצתנו המרכזית היא כי יש לבצע התאמות בניהול השוטף של היער ובתכנונו, וזאת כדי שניתן יהיה לתת מענה טוב יותר לצורכי האוכלוסייה הבדואית. עיקרי ההמלצות לביצוע:

- שפה – כיום אין שילוט או הסברה בערבית. מומלץ להוסיף את השפה הערבית בכל השילוט הקיים ביער ובכל הפרסומים הקשורים לפעילות הנעשית בו. יש ליזום הוספת שלטי מידע בשפה הערבית כדי ליצור תחושת מקום גבוהה יותר.
- חינוך – כיום אין תוכנית חינוכית לקיימות באופן רחבי בכל מוסדות החינוך במגזר הבדואי. מומלץ ליזום פעילויות חינוכיות להגברת המודעות הסביבתית, תוך שימת דגש על נושאי קיימות. מוצע כי הדבר ייעשה במסגרות החינוכיות הפורמליות והבלתי פורמליות, בדגש על היישובים לקייה ורהט, שרוב המבקרים הבדואים ביער מגיעים מהם.
- היערכות לחגים מוסלמיים – יש להיערך מבחינה ארגונית ותפעולית לקליטת האירועים המתקיימים בימי המועד המוסלמיים.
- שילוב באירועים קיימים – מומלץ לפעול להנגשת הפעילויות המתקיימות ביער, ובראשן פסטיבל "דרום אדום", לאוכלוסייה הבדואית. מוצע לעשות זאת באמצעות הסברה, שילוט והדרכה שמותאמים לקהל דובר ערבית.
- תכנון – יש לתכנן את פינות הישיבה בהתאמה לאוכלוסייה הבדואית, עם ריבוי אפשרויות ישיבה מובנות, ולאפשר הפרדה בין המשפחות לבין הצעירים הרכובים באופן שימנע סיכונים.

מחקר זה הוא נדבך נוסף בתחום חקר הפנאי של חברות מיעוט בישראל. מוצע כי מחקרי המשך יעסקו במרחבים אחרים ובקבוצות מיעוט אחרות, לרבות עריכת מחקר השוואתי.

תודות

מחקר זה התאפשר על-ידי סיוע מיוחד של קרן קימת לישראל. המחברים מבקשים להודות לעובדי קק"ל מרחב דרום על הסיוע הרב בעריכת המחקר וכן לגב' יובל מלכה ולמר תומר שמעוני על תרומתם.

מקורות

1. אסם י, ברנד ד, טאובר י ואחרים. 2014. תורת ניהול היער בישראל. ירושלים: קק"ל.
2. בן-דוד י וגונן ע. 2001. בדווים ובדווים פלאחים בתהליך העיור בנגב. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
3. בן-ישראל א. 2009. התהוות המקום הבדווי – הבניית נוף בקרב נוודים-רועים מתעיירים המקרה של בדווי אזור חורה-יתיר (עבודה לקבלת תואר דוקטור). באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
4. בן-ישראל א ומאיר א. 2013. הולכים בין האסור והמותר – הליכת פנ"ס (פנאי-ספורט) בקרב ערבים-בדווים תושבי חורה ותל-שבע. בתוך: קליאוט נ וצר'ני י (עורכים). עיונים במחקר – חיפה וצפון הארץ. חיפה: המרכז לחקר חיפה והצפון – אוניברסיטת חיפה.
5. כהנר ל ומלאך א. 2019. שנתון החברה החרדית בישראל, המכון

6. טל ש וקולינס קריינר נ. 2013. תיירות אופל – מאפייני מבקרים ודפוסי ביקור לאחר השריפה בפארק הכרמל. *אופקים בגאוגרפיה* 84: 159-176.

7. שובל נ, גלבמן א וכהן-הטב ק. 2014. דפוסי פעילות מבקרים, עמדותיהם ותפישתם כלפי חוויית הביקור ביערות קק"ל. קרן קימת לישראל.

8. אלמסי א וויסבלאיי א. 2020. אוכלוסיית הבדואים בנגב – מבחר נתונים. מרכז המידע והמחקר של הכנסת.

9. Gregory D, Johnstone R, Pratt g, et al. 2009. Dictionary for human geography. Willey-Blackwell.
  10. Krymkowski DH, Manning RE, and Valliere WA. 2014. Race, ethnicity, and visitation to national parks in the United States: Tests of the marginality, discrimination, and subculture hypotheses with national-level survey data. *Journal of Outdoor Recreation and Tourism* 7(8): 35-43.
  11. Parker SE and Green GT. 2016. A comparative study of recreation constraints to National Forest use by ethnic and minority groups in North Georgia. *Journal of Forestry* 114(4): 449-457.
  12. Shinew KJ, Floyd MF, and Parry D. 2004. Understanding the relationship between race and leisure activities and constraints: Exploring an alternative framework. *Leisure Sciences* 26: 181-199.
  13. Stodolska M. 2000. Looking beyond the invisible: Can research on leisure of Ethnic and racial minorities contributes to the leisure theory? *Journal of Leisure Research* 32: 56-160.
  14. Stodolska M. 2015. Recreation for all: Providing leisure and recreation services in multi-ethnic communities. *World Leisure Journal* 57(2): 89-103.
  15. Stodolska M and Floyd MF. 2014. Leisure, race, ethnicity, and immigration. In: Stodolska M, Shinew KJ, Floyd MF, and Walker GJ (Eds). Race, ethnicity, and leisure: Perspectives on research, theory and practice. IL: Human Kinetics.
  16. Yahel H. 2021. Rural or urban? Planning Bedouin settlements. *Middle Eastern Studies* 57(4): 606-624.
-